

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida
1914–1918 metais

1996

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida 1914—1918 metais

UDK 947.45
Lo-139

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Giedrius Subačius
Antanas Tyla

**Autorius dėkoja Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiam prie knygos išleidimo**

ISSN 1392—0391
ISBN 5—417—00715—3

© Raimundas Lopata, 1996
© Lietuvos istorijos institutas, 1996

TURINYS

Įvadas	5
PIRMA DALIS. „GINTARINĖS“ DEKLARACIJOS GEOPOLITINIS KONTEKSTAS	11
1914-ųjų perspektyvos	11
Dėl vietos po saule	15
Lenkų klausimas	23
„Tak vied eto čepucha“	28
Kompromisai ir konfliktai	35
Lietuvių politinis pasaulis	35
„Tautos vienybės“ atgimimas	37
Radikalų gravitacijos	42
Vokietijos veiksnyys	48
ANTRA DALIS. NE TIEK Į RYTUS IR Į PIETUS, KIEK Į VAKARUS	56
Ką okupavo Vokietija? A. Pfeilio kazusas	56
Didžiosios Lietuvos kontūrai	63
Politikos kamufliažas	64
Liberalus okupacijos periodas	67
Kaipgi iš tikrųjų buvo Vilniuje	70
Kaipgi iš tikrųjų buvo Kaune	83
Šalin nuo Rusijos	92
„Vive la Pologne!“, arba Lenkijos šešėlis	103
Apie „lietuvišką“ ir lietuvių politiką	112
Restitucijos regimybė	113
Kursas — Lietuvos klausimo internacionalizavimas	117
Prijungimo politika ir kelio į laisvę pradžia	122
Svetimos valdžios žinioje esantis kraštas	130
Pasirengimas deryboms	130
Naujas derybų etapas. I dalis	132
Intermedijos tema: Antantė ir lietuviai	138
Naujas derybų etapas. II dalis	142
Lietuviškoji neomonarchizmo interliudija	145
Rytų komisija ir J. Gabrys	146

F. Roppas ir Lietuvos Taryba	149
Lietuvos karalius Mindaugas II	153
Konflikto koncepcija	163
Limitrofinė valstybė	167
Vakarai, Vakarai	171
„Atėjo laikas sudaryti savą valdžią“	173
Išvados	178
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	183
THE DEVELOPMENT OF THE LITHUANIAN STATEHOOD IN 1914—1918 (Summary)	208
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	218

KOMPROMISAI IR KONFLIKTAI

Atidus skaitytojas turbūt jau pastebėjo, kad kalbant apie lietuvių poziciją karo pradžioje pabrėžtinai buvo vartojamas žodelis „dalies“. Taigi jam leidžiama suprasti, kad buvo ir kita ar kitos „dalys“, kita ar kitos politinės linijos. Tačiau prieš įrodydami šią tezę ir nenorėdami varginti skaitytojų abstrakčia aritmetika, iš pradžių pasiūlysime trumpai apžvelgti to meto lietuvių politinį pasaulį: konkrečią jo sudėtį, ideologijas, vyravusias tendencijas. Galbūt tokia apžvalga išryškins atitinkamas teorines koncepcijas, kuriomis rėmėsi vienos ar kitos politinės linijos šalininkai nepriklausomai nuo dažnai akimirksniu besikeitusių aplinkybių.

LIETUVIŲ POLITINIS PASAULIS

Istoriografijoje apie XX a. pradžios lietuvių politinį pasaulį jau pakankamai prirašyta, kad nekiltų abejonių dėl jo egzistavimo. Įrodyta, kad buvo pliuralizmas, partijų, visuomeninių-politinių srovių įvairovė. O svarbiausia, buvo ne tik surastas, bet ir konceptualizuotas orientyras, neleidęs pasiklysti ganėtinai klaidžiamame politikos labirinte. Šis orientyras — klasikinės dešinės—kairės, konservatorių—radikalų formulės.

Nemaža istorikų, tyrusių 1905—1920 m. laikotarpį, lietuvių visuomenėje įžvelgia dvi didesnes politines grupuotes, kurios paprastai apibūdinamos „konservatorių“ bei „radikalų“ terminais. Prie pirmųjų yra priskiriami besiorganizavę tautininkai (Tautiškoji lietuvių demokratų partija, jos įpėdiniai viltininkai, o nuo 1914 m.— vairininkai) ir krikščionys demokratai, o prie antrųjų — Lietuvos socialdemokratų (LSDP) ir Lietuvos demokratų (LDP) partijos¹. Žinoma, toks skirstymas nereiškia, kad šios stovyklos buvo monolitinės ar kad tarp jų priklausomai nuo situacijos, programų ypatumų ir net žmonių charakterių savybių neatsirasdavo tarpinių grandžių, kurios gal net vyraudavo,— nuosaikiųjų konservatorių, nuosaikiųjų radikalų ir pan.* Tačiau, šiaip ar taip, gravitacijos poliai buvo aiškūs: konservatyvusis—tautinis bei katalikiškasis ir radikalusis—socialistinis.

* Po to, kai 1912 m. per Dūmos rinkimus krikščionys demokratai apgavo tautininkus vietoje bendrai siūlytos Suvalkų gubernijos kandidatūros — J. Basanavičiaus staiga iškėlę kun. J. Laukaitį, jų blokas skilo. LDP ir LSDP glaudžiau bendradarbiauti trukdė principiniai nesutarimai dėl proletariato išimtinio vadovavimo visuomenei, skirtingi požiūriai į tautos savimonės žadinimo bei kultūros ugdymo uždavinius ir pan. LDP neatsisakė dalyvauti su konservatoriais tautinių kultūros institucijų veikloje.

Tokia konstrukcija rėmėsi bendru pamatu — tam tikros bendruomenės (lietuvių), gyvenančios tam tikrame krašte (Lietuvoje), pertvarkymo idėja, kuri po 1905-ųjų buvo sukonkretinta — imta reikalauti politinės autonomijos. Įtampa tarp polių laikėsi, t. y. laidavo daugiau ar mažiau normalų politinio pasaulio funkcionavimą, dėl nevienodo pertvarkymo principų aiškinimo.

Nors tiek konservatoriai, tiek radikalai autonomijos reikalavimą visų pirma grindė natūraliomis, prigimtinėmis tautos teisėmis, tačiau jie skirtingai suprato pačią tautos sąvoką. Pirmieji vylėsi pamažu atnaujinti labiau etniškai suvokiamos tautos gyvenimą². Konservatoriai matė Rusijos valdžios palankumą etnografinės specifikos pabrėžimui ir nepripažino atviros konfrontacijos su ja, pasisakė už kompromisų, nuolaidų taktiką. Antrieji, brandinę socialistinės pakraipos reformų planus, siekė modifikuoti (LDP) arba transformuoti (LSDP) tautą — *populi*, apsisprendusių gyventi viename valstybiniame darinyje piliečių visumą³. Dėl tokio požiūrio buvo neišvengiamas konfliktas su caro valdžia.

Tiesa, abi grupuotės greitai pajuto, kad tokie valstybinės asociacijos pagrindai nėra pakankamai juridiskai ir politiškai stabilūs; — tą parodė programose atsiradusios reikšmingos prigimtinių tautos teisių sąsajos su istorine Lietuvos valstybės tradicija. Jos ir konservatoriams, ir radikalams leido ne tik gana panašiai apibrėžti savo aspiracijų teritorinę erdvę — istoriškai etnografinę, arba Tikrąją, Lietuvą (maždaug apimančią Vilniaus, Kauno, Gardino, Suvalkų gubernijas), bet ir suaktualinti nacionalinės konsolidacijos problemą.

Lietuvių konservatorių akys kryo į Lietuvos bajoriją, kurios dauguma išlaikė buvusios valstybės, LDK, pilietinę savimonę, politines bei kultūrinės tradicijas ir kartu reprezentavo statiškuosius, hierarchiškuosius, radikalizmui besipriešinusius pradus. Tačiau norą atgauti tautinę aristokratiją, turint galvoje jos etnokultūrinę, o neretai ir etnopolitinę polonizaciją, dar reikėjo suderinti su savo principine orientacija į etnografines vertybes. Derinti nesisekė, nes aiškėjo, kad siūlomas kompromisas — bajorijai garantuojamos visuomeninės-luominės privilegijos jos lituanizacijos kaina — veda į aklavietę. Vargu ar daugelis Lietuvos bajorų galėjo vėl sulietuvėti, įveikti senas tradicijas laužantį psichologinį barjerą. O tautininkams ir krikščionims demokratams susitaikyti su jų lenkiškumu neleido pavojus prarasti įtaką liaudžiai, juolab kad Lietuvoje lenkų politiniai ir kultūriniai sąjūdžiai taip pat plėtė savo socialinę bazę, o polonizacijos procesas, ypač Rytų Lietuvoje, buvo smarkiai pasistūmėjęs. Antra vertus, konservatoriai, lenkiškumą sutapatinę su bajorija bei aristokratija, veiksmingiau rungėsi dėl įtakos sričių ir su lietuvių radikalais⁴.

Tuo tarpu šie, nors ir kėlė klasinį požiūrį, suponavusį mažų mažiausiai neigiamą nusistatymą dvarininkijos atžvilgiu, mėgino skirti visuomeninį ir tautinį pradą. Linę vertinti etnografinius bruožus kaip kultūrinius, pripažindami lenkų bei kitų tautybių ypatingumą, jie etninei diferenciacijai priešpriešino pilietinę integraciją (visų Lietuvoje bendrai gyvenančių tautybių lojalumą kraštui ir pilietinių pareigų jam vykdymą). Todėl lietuvių ir lenkų konfrontaciją radikalai laikė pavojingu dalyku, bandė užkirsti jai kelią ne tik mažindami lietuvių tautininkų, krikščionių demokratų bei lenkų tautinių demokratų įtaką, bet ir plėsdami ryšius su demokratinės bei socialistinės pakraipos partijomis ar sąjūdžiais Lietuvoje.

Iš jų išsiskyrė dar nuo XIX a. pabaigos formavęsis iš esmės demokratinis bajoriškos kilmės inteligentų sąjūdis. Šis, vadinamasis krajovcų (kraštiečių, krašto koncepcijos šalininkų), sąjūdis bandė tęsti LDK bajoriškojo teritorinio patriotizmo tradicijas, Lietuvos ir Gudijos teritoriją laikė vieninga, nedaloma politine, visuomenine ir ekonomine visuma, pasisakė už jos valstybingumo, pagrįsto demokratine Lietuvos (LDK) pilietybės institucija, atkūrimą ir lygiateisį federavimąsi (konfederavimąsi) su Lenkija.

Derybos, konsultacijos lietuvių ir Lietuvos politinių struktūrų integracijos tema tarp šio sąjūdžio, nedaugelio gudų inteligentų ir LDP, tarp LSDP ir Lenkų socialistų partijos (PPS) vyko dar 1905 m. revoliucijos laikotarpiu. Neoficialūs pasitarimai, susiję su Vilniaus masonų ložėmis ar surengti prisidengus „Gazeta Wileńska“ ir „Lietuvos žiniomis“, vyko ir 1908—1914 m.⁵ Buvo bandoma į juos įtraukti ir nacionalistinių pakraipų atstovus. Tačiau politinio kompromiso paieškos nebuvo rezultatyvios. Ir lietuvių, ir Lietuvos politiniai pasauliai karą pasitiko draskomi prieštaravimų.

„TAUTOS VIENYBĖS“ ATGIMIMAS

Išgirdusi apie visuotinę mobilizaciją ir neišvengiamą karinę konfrontaciją, imperatorienė Aleksandra Fiodorovna pravirko: „Tai visko pabaiga.“⁶ Sunku pasakyti, ar ji ašaromis dangstė savo nerimą dėl gimtosios Vokietijos, ar ji, carienė motina, apraudojo žūstančius Rusijos sūnus. 1914 m. vidurvasarį verkė ir Lietuvos motinos. Veikiausiai keikdamos tiek Rusiją, tiek Vokietiją, lydėjo jos savo vaikus, meldėsi už jų gyvybę ir taip norėjo tikėti „Šaltiniu“, teigusiu, kad „dabar net kazokams nelaisvėje nekerta galvų, bet maitina, gydo ligonius ir po karo grįžta jie namo...“⁷

O vyrai? Vyrus taip pat šokiravo žinia apie karo pradžią, bet atsitokėję ir nuraminę moteris jie vėl metėsi į politiką. „Atsitiko